

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Második Rész.

Orthodox politika és családügy.

I. Fejezet.

(Folytatás.)

Ámde nem kell oly gonosznak vélni Révész Kálmánt, mint a milyennek első tekintetre látszik. Mert mint örömmel jegyzem meg, e családi érdekü megrovás elintézése után azt is elég kegyes megengedni, hogy én voltaképen csak annyiban állítottam Sztárait az unitárizmus úttörőjének, a mennyiben az ő versei ösmertették meg először a dunántuliakkal Arius igenis czáfolt és kárhóztatott vallását.

— No ha ezért Sztárait az unitárizmus úttörőjének, az újszerű hitelvek legelső hirdetésén fáradozónak képes állítani K. úr, ugyanezzel a joggal és fáradsággal akár Méliusz is unitár. apostolnak hirdetheti. (*Unit. Történetírás*: 14. l.)

Mily naiv némelykor a legtanultabb ember is, ha felekezeties elfogultság vagy ezzel *rokon* érdek vezeti! Néha még azt sem veszi észre, hogy legjobbnak gondolt érveivel egyenesen maga s a védelmezni akart ügy alatt vágja a fát.

Mindenek előtt sajnálattal kell konstatálnom, hogy Révész K., a dunántuli protestáns egyháztörténet szorgalmas buvára, nem tudja, hogy 1829-ben Wadasi Jankovich Miklós a *Tudományos Gyűjteményben* (VI. kt. 31—89.) egy nagy feltűnést keltő értekezéssel lépett fel a volt dunántuli unitáriusokról, mely értekezésben több meglepő állítás mellett Sztárai Mihályt nyíltan unitáriusnak vallotta s mely külön is kiadott értekezés elfogadható adatait munkám 112. 114. stb. lapján közöltem.

Nem tudja R. K. azt sem, hogy egy év mulva megfelelt Jankovichnak Gyöngyössy Benjámin zalatai lelkész Baranyából s Sztárait „az új arianizmus“ gyanuja alól az unitáriusok általános becsméréseivel szerencsésen kimentette (*Tud. Gyűjt.* 1830. V. 55—101.)

S nem tudja, hogy Gyöngyössy szabadszájú (vagy: *faragatlan*, ha jobban tetszik) mocskolódásaira Jánosfalvi Sándor István felelt meg, kimondván rövid ismertetése után megtámadott vallásának:

— A Gyöngyössy értelme szerint való erős kálvinista csak kálvinistának jó, de rossz kereszténynek. „Ha nem érteném irásából, hogy az érdemes apologia-író pap légyen, azt gondolnám, hogy azon magyar-

országi parasztok közül való, kik régebben azt gondolták, hogy az unitárius embernek szarvai vagynak; vagy ha ma esodák történnének, azt hinném, hogy egy a hét aluvók közül, ki ezelőtt 300 évvel az intolerans és miveletlen században elaludván; most ébredett fel s nem tudván, mely dicső változás történt azóta a vallásokra nézve is, az akkori miveletlenséggel szállalt meg.“ (*Tud. Gyűjt.* 1831. I. kt. 118—125.)

S nem tudja végezetül azt sem R. K., hogy „Lámpás Jánosfalvi Sándor István úrnak, a kolozsvári unitáriusok papjának“ czimzett válasziratát Gyöngyössy B. uramnak egyszerüen nem adta ki a *Tud. Gyűjtemény* érdemes szerkesztője, Vörösmarty Mihály, ki az unitáriusokat más oldalról tanulta megismerni. Nem adta ki, mondom, hanem letette mivelődéstörténeti adalékul a magyar nemzeti múzeumba. (Lásd *Szinnyei*: M. írók élete és munk. IV. 48. 49.)

Mindezeknek megtudása s az első unitárius polemiának megismerése után e század elejéről, talán Révész Kálmán is, az utolsóinak megindítója s aligha befejezője, meg fogja bocsátani nekem, hogy igénytelen művem 110. 111. lapján jónak láttam egy-két vonásban rámutatni, mennyiben mondhatta Jankovich Sztárait az unitárius eszmék első hirdetőjének a távol Dunántul.

Másodszor még ennél is nagyobb sajnálattal kell konstatálnom a tamáskodó Révész K. ellenében, hogy Mélius igenis hatalmas apostola lehetne ma az unitarizmusnak: csupán csak műveit kellene hozzáférhetőkké tenni az okulni vágyók előtt, hogy szentől-szemben láthassa és ismerhesse meg az olvasó közönség Kálvinnak ezt a hirdett magyar bajnokát, kinek „rustica et improba reluctatio“-ja legtöbbet ártott a lelkiismeret szabadságának hazánkban 300 évvel ezelőtt és a ki legtöbbet tett a prot. Magyarországon a vallásos felvilágosodás eloltására.

A ki a szentháromság örök (mert nem létező!) titkát fűhöz, fához, a rózsához, violához, vízhez és a naphoz való hasonlítgatással akarja megfoghatóvá tenni; a ki emellett még azt is állítja, hogy mint egy háromfejű gyűrű, olyan az az imádatos szentháromság (e jeles bizonyság egykoru illustratióját lásd a magyar és lengyel unitár. papság „De falsa et vera unius Dei. . . cognitione“ cz. híres művének F. III. levelén) s hogy a Fiu istent az ó-testamentumban a lába különbözteti meg az Atyától, a kinek szerinte nincsen lába (*Nagy-ráradi Disp.* 122); a ki Arany Tamást hittudós vitatkozásaiban ilypórilag torkolja le: „Ádám Isten parancsolatja ellen vétkezvén, megfosztatott Isten dicsőségétől: mezitelen és holt számába hagyták *Ádámot a tolvajok*“; a ki magának az istennek merészli ajánlgatni az ő hasonlíthatatlan bölcsességű hitoktató művét, a hol többek közt e durva *pia fraus*-t találja az erdélyi fejedelem elé, a ki előtt az ő hatalmas összeköttetéseiivel és szertelen nagy tudományával szeretett dicsekedni: „A jámbor Nagy Konstantin császárt is megtéríté Isten a *Servetus* eretnekségéből és mikor meg akarná égetni *Ariust*, hogy elhítette (értsd: *elámitotta*!) volt, megtagadá (az ő tudományát) Arius, *risszahazudá eretnekségét és a császár kezén megesküvék, hogy a Szentháromságot mondja lenni élő Istennek . . .* most (!) is az Isten azon

szent lelkével cselekedjék!“; a ki mind egy szálíg megkövezette és égette volna az unitáriusokat s a „bűnnek zsirján hizlalt“ „pilises“ kath. papok, „kan“ kanonokok, „anyácza“ apácák és „lator“ barátok kardra hányását pedig, pórnépet, urakat egyaránt reájuk ingerelve, istennek jótetsző *áldozatként* dicsőíti¹⁾ (*Sámuel és királyok két kere:* 31. 171. 205. 233. 235. stb. lev.); a ki a kálvinista papokat segélyező kegyes asszonyokat a koldus Lázár túros lábait nyaldosó ebekhez szerette hasonlítani (munkáinak előszava s az 1567. debr. zsinat LXXI. cikkelyében) és egy főrangu nem épen fiatal urhölgyet azzal az igérettel igyekezett boldoggá tenni, hogy bőkezű dajkálkodását, a prédikátorok ajándékozgatásait, „drága hányt-alju ruhákkal és arannyal prémezett szoknyával“ fogja a Jézus az egekben megjutalmazni (*Balogh: Prot. egyh. tört. 90. Bod: Athenas. 172.*): egy ilyen legalant járó izlésű és gondolkozásu közlelkü predikátor, föl sem véve a felsorolt különféle Méliusi bölcsességek mellé a szent szitkokat és kenetes káromkodásokat, válogatott gorombaságokat és válogatlan rút kifejezéseket, minden másnál alkalmasabb az én meggyőződésem szerint arra, hogy az ily vezéralak mihamar megmutassa az értelmes közönségnek, hol lehet és *merre felé nincs* az

¹⁾ Csaknem hihetetlennek tünik fel e merésznek tetsző állítás az orthodox íróktól nem egyszer félrevezetett olvasóközönség szemében. Források hiányában vagy azok ritka volta miatt nem is könnyen győződhetni meg a fennebb mondotak igazságáról. A *pia fraus* hőseinek jámbor fantáziája helyett a következő legjellemzőbb nyilatkozatok világítanak reá élethíven e középkori próféta kegyes alakjára:

— Vágjátok le a Baal papjait, miként Ilyés levágatja a községgel a Baal papjait: most is fejedelmek vágjátok le a Baal miséző parázna papjait! Eltörtétték az propheták a bálványokat, az oltárokat az községgel, a fejedelemmel, mint az Mózes, Josaphat, Asa: hát ti is azt miveljétek! Nem jámbor hát az, a ki azt mondja, hogy a praedikátornak nem szabad a fejedelemmel, községgel megöletni a gonosztevőket... (*És ugyan kik ezek a gonosztevők?*) Szegény tótok (értsd lutheranusok), ráczok (görög keletiek), pápisták ilyen bűvösök-bájosok (irtsd: ha álra méltó bálványozók, ördögösök) vagytok: Isten elveszt ezekért! (*S ugyan mily istenes módon?*) Jehu a bálványimádás színe alatt begyűfteti a Baal papjait és levágatja. O keresztyén fejedelmek! bezzeg jó volna tinctek is már egyszer a Baal pápista, pogán, bálványozó papjait és barátit begyűftenetek: vágatnátok le, mint az Ilyés! Jó volna *most is ilyen álnokságos haszonnal* (finis sanctificat!...) cselekednetek ti fejedelmek a Baal papjai ellen. (*És ha az urak nem hallgatnak e kegyes tanításokra?*) Nosza ti is szegény púrok! rontsátok az ördögöt, az Baal házát, templomát, oltárát, minden szerzőmát; mert látjátok, hogy az hitlen urak nem mivelik. (*S mi legyen már most summája e Méliusi bölcs oktatásoknak?*) Lássátok! Josias mindent ugy rontat az ördögében, hogy a bibliából és az Isten emberétül ért: ti is hát azt miveljétek! Josias mind levágatja az Baal papjait. Ur Isten! bezzeg jó volna, ha az Ur erre gerjesztene egy jámbor Josiást, a ki a kövér, szegén ember vérével, ország jüvedelmével hizlalt pilises papokat, cardinálokat, érsekeket, püspököket, barátokat, apácákat megáldozná! (Mélius bibliája: *Sámuel és királyok két könyve.* Fol. 171. 219. és 205. 208. 233.)

Lecky Knoxo⁴, Kálvin legkitünőbb tanítványát, nem ok nélkül a gyilkosság apostolának nevezte. Nem tudom, milyen nevet érdemelne a mi Méliusunk ilyen kegyes bibliamagyarázatai után!

a keresett igazság. Az éjtszakai vak sötétség is, ugy gondolom, igen hathatós szószóló a déli verőfény kedvesebb ragyogása mellett. . . .

Avagy tudja-e azt nem sok szerencsével gunyolódó ifju kritikusom, hogy a XVI. sz.-ban oly nagy erővel felébredt unitárius vallásnak ki az első igazi alapvetője? Senki más, mint a legorthodoxabb Kálvin János, a rationalismusnak a hit kérdéseibe Zwingli után első bevívője. Ha ő később nem találja egy prot. reformatorhoz illőnek máglyát rakatni theologiai ellenfele alá, aligha ragadja meg annyira a gondolkodó elméket az antitrinitarius elvek fontossága, melyek egy izben már megváltoztatták a catholicismusba elmerülő világnak arczulatát s a XVI. sz.-ban is alkalmatosnak látszottak arra, hogy a rationalis felvilágosodás segélyével meggátolják a megállani készülő protestantismusnak az orthodoxia halálvésztes örvényébe visszasüllyedését. A kegyes Kálvin kegyetlen emberáldozatai nélkül talán sokáig a tudatlanság homályában borongva szendergett volna a Servet, Socini Lelio s még egy-két kiválasztottnak elméjében már-már derengeni kezdő világosság s a philosophia és kereszténység örök igazsági egy szűkebb körben terjednek vala el s évszázak mulva is talán csak a legfelsőbb tizezernek legfőbb kincseit képezhették volna s talán sohasem lépnek oly elszántan hódításra vagy martyr-koronára készen a profan vulgus és vak bigotteria elé. Szóval a genfi máglya borzalmas tüze nélkül e merésznek tetsző eszmék sohasem gyujtottak volna lángra annyi ezer hívő lelket a legszabadabb országokban és talán sohasem jegeződtek volna vallássá a gondolkozástól oly szerencsésen elszoktatott mindenthívő ker. néptömegekben. Béza leg-hitelesb tanum e fejtegetés igaz voltára nézve egyfelől (*Porter*: 59) és Arany Tamás példája másfelől, a kit senki más, mint magának Kálvinnak Servettel vitázó 1559-iki *Institutio*-ja avatott fel az örökre eltiporni vélt igazság elszánt bajnokává, hogy lenne a Genfből sok időre száműzött unitárizmusnak első magyar apostola épen a magyarság szívében, a már három év óta kálvinista Debreczenben

Ime tehát a magyar egyháztörténelmet nemcsak a családi tűz-hely melegénél mivelgetők előtt nem kis igazsággal vehettem fel e messzi vidék érdekes multjából „a legapróbb adatokat is összegyűjtő“ munkámba a Dunántúl első nagyobb reformátorának, Sztárai Mihály-nak működését, ki méltányló elismerésem szerint: „nemcsak hogy az Úr igéjét kiváló tisztaságban hirdeté, de módot nyujtott egyszersmind Athanasius és Ariusról kiadott művében arra is, hogy a kálvinizmusba (itt helyesebben: reformatióba) avatott hivek az egyistenhitőség elveit is minél hamarabb megismerjék.“ (*Unit. Magyarország.* 111)

— Hasonló sajátóságos logikát veszünk észre — jegyzi meg Révész K. — Kanyaró következő fejtegetésében: „János Zsigmond kora halálát emlegetik gunyolóan orthodox atyánkiai az unitárizmus bukása-képen Erdélyben. Mi nem találunk gunyolni valót e napon, mely a protestantizmus hanyatlásának napja Magyarországon. — János Zs. halála buktatta meg Dávid Ferenczet. Dávid F. bukása hozta be Erdélybe a jezsuitákat. E jezsuiták térítették meg Kolozsváron Pázmány Pétert, ki kezét

fogva II. Ferdinánddal, a János Zsigmondnak szánt ara fiával, visszatértette katolikus hitre a már protestáns Magyarországot.“ (*Unit. Magyarországon.* 225.)

— Ugyan ugy-e? gunyolódik e „*hasonló* sajtáságos logikán“ magát igen jól mulató Révész Kálmán. „Hát való *komoly* történeti munkába az ilyen feltételes consequentiákon épült okoskodás? Még megérjük, hogy legközelebb e fajta problémákról fognak történeti művek megjelenni: *Mi történik, ha Luther nem németnek, de olasznak születik? Mi történik, ha a nagy Napoleon születése előtt meghal? Mi történik, ha Moltke francia marechal lesz?* és így tovább, ad infinitum.“ (*Unitár. Történetírás.* 14. 15.)

Sokkal kevesebb módja volna Révész Kálmánnak magát mulatozni, ha az olvasói gaudiumának kitett sorokkal együtt bemutatja egyszersmind a hozzájuk fűzött megerősítő idézetet is, mely Magyarország legnagyobb történetírójának, Szalay Lászlónak, tollából imigyen hangzik:

— Máriát a stájer Károly nyerte el s így lőn az *unitár. erdélyi fejedelmnek szánt* ara II. Ferdinánd anyjává s a befolyás által, melyet fiára gyakorolt, az ellenreformatio eszközlője. Szalay: Adalékok a m. nemzet tört.-hez. Pest, 1861. 230. (*Unitár. Magyarországon:* 225.)

S a legkisebb kedvet sem érezne magában R. ily bohóskodó tréfára, ha jól megérti vala a nyomban reá következő rajzát Pázmány fellépésének, a kinek elvesztése sok időre csaknem az egész protestáns ügy bukása volt hazánkban s a ki egymagában is elég alkalmas volna megmenteni annak a derekasan kigunyolt logikának hitelét. Fölhivom az érdeklődő olvasót, ne sajnálja megtekinteni a szóban forgó helyet s ott találja a lesujtó adatokat, mely oktalan eljárással tette tönkre a vakbuzgó orthodoxok egyházi és világi politikája ügy Erdélyben, mint Magyarországon a virágzó protestantismust. (225.226. V. ö. 218—223. l.) S mindezekről az „elfogulatlan“ Révész K. egy árva hanggal sem emlékezik. Ő neki csak az ellen az egy feltételes consequentia ellen van kifogása, a mit mindjárt legelől pillant meg; holott hátrább a sokkal fogasabb is szemébe akadhatott volna. Nekem úgy rémlik, mintha ifjú kritikusom a végelgyengülésben szenvedő protestáns orthodoxiával egyetemben azon sashoz hasonlítana, a mely szívesen elszalasztja akár a tuzokot is, csakhogy megfoghasson egy kövérnek tetsző szunyogot, melynek dongása sérti az ő kényes — füleit.

„Hát való *komoly* tört. munkába az ilyen feltételes consequentiákon épült okoskodás? kérdi a képzelt hibán elképpendő Révész K. Való bizony az *ilyen*, — felelhetnénk e jóakaró naiv csudálkozásra. De az olyan oktalan okoskodás, a milyent R. K. fantáziája e helyhez köt, a legkevésbbé sem való. S hálás elismeréssel fogadhatjuk, ha örökös figyelme résen áll s személyválogatás nélkül rendre utasítja mindazokat, a kik Klio fenségés redőit oly komikus vonásokkal torzítják el.

Fájdalom! nem volt ez mindég így s beléestek a „feltételes consequentiás okoskodás“ szédületes örvényébe olyan elismert nagy-

ságok is, a kikiről ez emberi gyarlóságot, ha csak távolról is feltételezzük, dehogyan ütöttünk volna zajt szerencsés felfödözésünkből.

Avagy nyisd fel nyájas olvasó a te két szemeidet és csudálkozzál a józan emberi ész ilyen meglepő tévedésein.

Egy „*Méliusz P. emlékezete*“ cz. igen „komoly tört. munkában“ (nyomtatott Debreczenben, ennyi esztendőben: 1873.) ilyen szemem szedett „feltételes consequentiás okoskodásokon“ épülhetünk:

— Ha Debreczen a reformációt be nem veszi . . . vagy más szavakkal: ha Debreczen multjából *kigondoljuk*, kiveszszük az iskolákat, nyomdát s nemzeti nyelvű istentiszteletet, továbbá az európai műveltség színvonalán állott s külföldön is utazott és tanult papokat (mint pl. a jó Révész Imrét, ki Bécsben járt vala). . . ha mondom, mindezeket kiveszszük Debreczen multjából: mi marad ott? Aligha több értékű *valami*, mint pl. egy *Szolnok* vagy *Szeged*; sőt *talán annyi sem.* (23. l.)

Úgy tetszik, mintha e feltételes okoskodás meglepő híven illeszkednék ahhoz a remek mintához, a melyet R. K. ily csattanósan fejezett ki az ő felvont szemöldökű megróvásában: „*Mi történik, ha Luther nem németnek, de olasznak születik?*“ Azaz más szavakkal: mi történik, ha Debreczen városa pápista marad s eszébe sem jut kálvinista magyarnak fölsapni . . .

Egy másik „*Kálvin élete*“ című szintén igen kitünően „komoly tört. munkában“ (Nyomódott Debreczenben, 1864.) szintén ilyen jeles consequentiás gondolatgyöngyökben gyönyörködhetünk:

— Azt *minden esetre* (!) állíthatjuk, hogy hazánk sorsának folyása *bizonynyal* más irányú és *más* eredményű lett volna, ha itt a reformatio *s különösen a kálvinizmus* (!) létre nem jő és nyilvános államjogi értékre nem emelkedik. (333. l.)

Úgy rémlik nekünk, mintha itt szintén ugyanarra az égetően fontos kérdésre keresse a tudós szerző feleletet, a mit a szillemes Révész K. ily világos alakban fejezett ki: „*Mi történik, ha a nagy Napoleon születése előtt meghal.*“ Azaz „mutató nomine“ másik Révészünk szerint: mi történik, ha a *dicső* kálvinizmus itt Magyarországon *még csak meg sem születik.*

Ugyancsak az elébb említettük „*Méliusz P. emlékezete*“ cz. szintén a legkitünőbbben „komoly tört. munkában“ (Nyomtatódott stb) igen nagy meglepődésünkre még ezt a jeles elmeszüleményt is olvashatjuk:

— Egyenesen és *komolyan* kérdésbe tehetjük, hogy vajjon ha a magyar nemzet *egyeteme* vagy többsége az unitarizmust bevette volna: a *magyar nemzetiség*, a magyar *alkotmány* és állami *önállóság* is nem lett volna-e *századokra*, sőt örökre *semmivé?* *Igenis*, mert . . . *én előttem legalább* semmi legkisebb kétség sincs abban, hogy *egy* unitár. magyar nemzet s *egy* unitáriusok által védett magyar nemzetiség, alkotmány és állami önállóság nem sok idő mulva mindenestől eltöröltetett, elenyészett volna a föld színéről. (27. 28. l.)

Ha ezúttal sem csalódunk, szakasztott mása ennek a Révész K. megbotránkozásának harmadik jeles próbaköve is: „*Mi történik, ha Moltke francia marcehal lesz.*“ Mert bizony-bizony mondom,

legfeljebb csak az történhetett volna, hogy a munkás, előrelátó és korántsem praedestinációs bölcsességű hadvezér csakhamar rendbeszedte volna Kálvin mulatni szerető földieit, gondoskodott volna nem a zwei kinder-systemről, hanem a kellő számú ép testű és lelkű, egyszerű erkölcsökben és szigorú fegyelemben nevelkedett hadfiakról s megverte volna a nemzetnek összetartó erejével a hódításra felkészült németeket minden bizonynyal s megverte és legyőzte volna annál is inkább, mert, mint azt ma már az iskolás gyermekek is tudják, nincs a politikában vallás egész Európában — a harmincz éves háború óta.

Világért sem terjeszkedtem volna ki Révész Imre történetírói működésének e szembetűnő gyöngességére, elnézéssel lévén az erősnek látszó meggyőződés iránt, ha annak látásköre a szomszédos homokbuczkákon nem is terjed túl; ámde elragadott azon nem várt előzékenység, hogy kritikussom az ő kitűnő műve legvégén is a legkitűnőbb alkalmat nyújtja kimutatnom mennyire nem ismeri ő tudományos működését azoknak, a kiket oly nagy hévvel megvédelmezett a „legnagyobb elfogultságban és igazságtalanságban“ vakoskodó „unitárius történetírás“ ellen.

Talán elég lesz most annyit kimondanom, hogy a tudós Révész Imrének éppen egyik legjellemzőbb tulajdonsága, mint történetírónak, a fiától oly kegyeletlen módon kigunyolt „feltételes consequentiákon épült“ okoskodás. Akár egy ó-testamentumi próféta, oly csalatkozhatatlanul meg tudja jövendölni, mi volna és mi nem volna, ha ez, vagy az, vagy amaz így, vagy úgy, avagy amúgy volna vagy nem volna, avagy ha éppenséggel semmiképpen sem volna. A mi legérdekesebb, előre irányított föltételes következtetései mindig épen a keresett szög fejére találnak, mert mindig az jött ki pontosan az okoskodott dologból, a mi a legkivánatosabban beleillett a nagy férfinak vajdó terveibe s egy-egy rettenetes „szellemi ágyuként“ szolgált a hitetlen *pojányok* és *nihilisták* elijesztésére.

Mivel Révész Kálmán, mint jól tudjuk, e ponton sem adna kész hitelt az előtte oly rossz hirben álló unitárius történetírásnak, tanácsos egynehány meggyőző példával illusztrálni imént elmondott jellemzésünket.

Révész Imre főmunkájából, a „*Kálvin életéből*“, mindjárt legelől a 21-ik lapon megtudja azt a jámbor olvasó, hogy 1534-ben találkozott Servettel legelőször Kálvin s megtudja azt is, vajha soha többé ne találkozott volna vele másodszer. A következő 22-ik lapon pedig már arról értesül ugyanazon jámbor olvasó: vajha mégis találkozott volna, akkor talán K. megtérítette volna őt s nem kellett volna később köztük a máglyának befejezni a vitát.

A 172. lapon már arról értesül a kíváncsi olvasó, mint vagy miként lesz, „ha Servet álláspontját a lehető legkedvezőbben akarjuk is felfogni.“ A 198. lapon pedig arról győződhetik meg, hogy ha Servetet a kath. Vienneben találják vala kivégezni, az egész esemény jelentéstelenül elenyésszik; sőt méltónak sem találja följegyezni a történelem. Szintén ily pórul jár a boldogtalan spanyol a 203. lapon

is, mert: „ha számára Genfben máglyát nem gyujtanak, nevét és emlékezetét aligha fogja ösmerni a késő nemzedék.“

A „legnagyobb“ Kálvinnak már sokkal jobban megy dolga Révészünknel. Így a 91. lapon megtudjuk róla, mi lett volna, ha ő csupán a közkedvességre tekint. A 145. lap megmondja, mi lett volna magával Kálvinnal, ha ő neki eszébe jut német vagy angol földön élni. (V. ö. *Ha Luther olvasznak születik* etc.) Az 52. és 53. lap arra int: ne feledjük el kérdésbe tenni, „ha vajjon mi lett volna Genfből s a reformatio ügyéből“ a nagy Kálvin szigorú, s *ha úgy tetszik*, sötét szelleme nélkül. (V. ö. „Ha a nagy Napoleon“ stb.) A 80. lap azt is kimondja, hogy „ha Kálvin az ő szenvedélyein még kevésbé uralkodott volna,“ akkor sokkal — szelidebb lett volna s ellenségei is iránta bizonyára kiméletesebbek lettek volna. (V. ö. az ismert harctzi indulóval: „*Ha Moltke francia marsal . . .*“)

Nem szabad szem elől eltéveszteni, hogy maga Kálvin is nagy mestere az ilyen próféciáknak. Csaknem szükségtelen ráutalnunk, mily híven megjósolta 1546-ban, mi történik, *ha* Servet valaha Genfbe jő s *ha* ő neki lesz ott még valami hatalma. (*Kálvin élete*: 175.) Ugyanő, *ha Isten nem támogatta volna őt saját karjaival*, nem birta volna ki a sujtoló csapásokat. (165.) Később is, *ha* szabadon választhatna, inkább szeretné, hogy a pápisták *egyszer* megégessék, mint a saját kálvinistáival való folytonos vesződést. (205.) Ily szerű kegyes okoskodásainak bokros példáit lásd leveleiben (*Kálvin élete*: 37. 78. 140—142. 204—206.) és főművében. (*Institutio*: IV. kv. V. r. 5. 8. 10—13. és VII. r. 27—29.)

Mint alkalmunk nyílt meggyőződni, az orthodox gondolkozásnak egyik legkitünőbb czimervonása a tájékozatlan Révész K.-tól oly gunyosan lenézett feltételes okoskodás. Hogy mennyire beillik orthodoxaink jellemképébe, azt hiteles bizonyságokkal legott kimutatjuk. Hadd beszéljenek ő magok a modern tudományos felfogás előtt ködként szétfosló orthodox nagyságok s hadd viseljék teljes mértékben szépséges szavaiknak erkölcsi felelősségét. Mert mind a nagy Révész Imrénél, mind a legnagyobb Kálvinnál az elébb még csak ártatlanul prófétálgató gyanítgatás szükség esetén, vagy kedvező körülmények között tüstént a legmerészebb gyanúsítássá válik: a virágok közt imént szengyönyörködtető himes-hamis pillangó mihamar fölveszi az orthodoxia hasznos konyhakertjébe nagyon is beillő rút hernyóköntösét.

Révész Imre „*Kálvin életének*“ 179-ik lapjáról pl. megtudjuk, mit felelt volna Servet, ha a genfi vendéglőben a vendégek tőle megkérdezték volna, ha házas-e vagy sem. A köv. lapon már arról is értesülünk, hogy Servet Genfben a libertinizmus legalkalmasabb prófétája lett volna, ha ez a párt Kálvin felett győzött volna s ha e győzelmet Genfben Servet megvárta volna. Ugyancsak a kath. Servet esetéhez kövte Révész „*Méliusz P. emlékezete*“ 30-ik lapján megantítja még arra is debreczeni híveit, mit miveltek *volna* hajdan az unitáriusok, ha hatalomhoz jutottak volna, kik *úgy látszik*, a boszszuállástól és vértől nem valami nagyon iszonyodtak . . . *volna*.

Másfelől Kálvinunk saját kijelentése szerint „még *ha* akarná“, sem bizhatnék az ő félrehozó genfi papjaiban (*U. o.* 108.) Ugyanő nem bizik a pápákban sem, „*ha* a személyekre kezd menni.“ „Mert a *titkon* ő nállok való theologia“ 1-ső ágazatja az, hogy nincs Isten; 2-ik: Krisztus tanítása mind hazugság; 3-ik: nincs mennyország, se pokol. „Tudom jóllehet, hogy *nincsenek* mind ilyen értelemben és hogy *kevesen* is legyenek, a kik így merjenek szólni; de mindazáltal ugyanez volt már régtől fogva a pápáknak *köz religiójok és hitök.*“ (*Instit.* IV. kv. VII. r. 27. Molnárnál: 1184. l.) Ugyancsak Kálvin szerint Pál apostol nevezte el a római pápát Antikrisztusnak. (*Inst.* IV. kv. VII. r. 25.) S ugyanez a Kálvin Pál apostola *Korintusban nem ment volna el a misére, ha lett volna is Korintusban mise.* (III. kv. XIX. r. 13.)

„Már ezt a nap sem állhatja“, mondhatná bölcsen erre a „régí jó orthodox kálvinista énekel“ az aligha orthodox Révész K. Ha az ég leszakadna, valamennyi pacsirtát agyonütné, így jellemzi szintén olyan napfényes igazsággal a feltételes okoskodásokat a francia Kálvinnál jóval józanabb francia közmondás. Mig a magyar egyszerűen a „*ha*’-ra, e cigány praepositióra, semmit sem ad; bár azt elősmeri, hogy nagy dolog volna, ha a Dunában víz nem volna.

Lám-lám, még a „rendületlen következetességü“ nagy Kálvin is, a „rendkívüli erejü dialecticus és polemikus, kihez fogható, Révész I. szerint, az összes irodalom vajmi keveset mutathat fel“, a ki „a legszigorubb következetesség hive volt tanban szintugy, mint életben“ (Kálv. élete: 21. 53.), mennyire megcsuszik, sőt el is vágódik néha a logika sikamlós jegén; de sőt ugy jár nem egy ízben még abban a nagy művében is, melyre egész élete erejét reá pazarolta. Orthodoxaink tömjénezése szerint: „az összes theologiai irodalomnak egyik örökértékü remekművében“ is a „hasonló sajátságos logikának“ nem egy jellemző példájára találunk.

— Azok, a kik azt tanítják, így szól Kálván, hogy szent Pál abban (a Galatabéliekhöz írott levélben, III. 13. és V. 1.) csak a czeremoniáknak szabadságáért tusakodják, *bolond magyarázók* legyenek, az ő erősítő beszédinek helyeiből megbizonyittatik. S a nagyon is gyöngye megbizonyítás után: „*Megengedem örömet, hogy ott szent Pál az czeremoniákról szóljon.*“ (*Inst.* III. kv. XIX. r. 3.)

Ismét: „*Megvallom* bizonyára, hogy ez is igen jó meggondolással végeztetett legyen a laodiceai conciliumban, hogy a köznépen ne álljon a választás.“ (*Inst.* IV. kv. IV. r. 12) Pár lappal hátrább meg, mikor a kath. papokat szidni kell: „*Hazudnak* pedig, midőn azt mondják, hogy e dolog jobbitásnak és orvosságának okáért hozott legyen bé.“ (*U. o.* IV. kv. V. r. 2. és 3.)

Valóban mindehhez csak a 300 év óta javitgatott Károlyi-biblia „hasonló sajátságos logikáját“ vethetnök méltó koronául:

— Annakokáért kijövéen az Úrnak Angyala, levága az Assiríabeliek seregében 185,000 embert. *És mikor felköltek volna reggel; imé mindnyáján halva feküsznek vala.* (*Ésa.* XXXVII. 36.)

Még csak a Kálvin tettei és elvei közt felöltő különbségre kellene röviden rámutatnom, hogy az olvasó előtt azonnal a legvi-

lágosabb legyen, mily végzetes keringő utakra tévedt igen gyakran az ő valóban „sajátságos“ orthodox logikája. De azt hiszem, hogy már az eddig megismertek után is bátran megkérdezhetném Révész Kálmántól: ugyan miért nem tudta elnézni igénytelen művemben csak árnyékát is annak a több mint „sajátságos“ logikának, melynek „hasonló“ volta az ő minden orthodoxért lelkesülni látszó szívében csak szerető rokoni hurokat pendíthetett volna meg. Vagy talán csak akkor szokott megszólalni az a „némán nem maradható kálvinista öntudat“ (6. l.), mikor a Kálvinorthodoxiaért nem annyira a tudomány, mint sokkal inkább a veszélyeztetett családügy érdekében kell sikra szállani? Ugy rémlik nekem, tanácsos lett volna a megvívandó harc mezején előbb egy kicsinyt széttekingetni s számot vetni azzal a megfontolásra méltó körülménnyel, vajjon nem történhetik-e meg, a mi már régen is megtörtént, hogy a Seregek Urának nevében bizakodó kicsiny Dávid parittyával is leverte a vele szemben álló rozsdás Goliáthot.

A Kálvinorthodoxiát értem e már végét járó Goliáthon. Révész K.-t sokkal kisebb termetre teremtette az ég, hogysen őt az órájakkal összetéveszthetném. Hasznosan fog ő munkálni a maga terén, mely korántsem az orthodoxiának dudvaktól fölvert, kietlen s ím! tövises mezeje. Kiadta ő már évekkel ezelőtt atyja bajtársainak, a „*Révész Imre nevét hiában felvevő*“ orthodoxoknak az útát. Jámbor orthodoxaink okulására, kiket Szent Pál óta annyian oda hagytak, hadd „figuráljon itt“ egy tanulságos nyilatkozat, mely jellemző világot vet az „*Unitárius Történetírás*“ ifju szerzőjének családi érdekektől még föl nem zavart józan gondolkozására.

1890-ben egynehány orth. korifeus oly Kálvinegyletet akart alapítani az alföldön, mely tört. alapon állva, a helvét hitvallás zászlaját lobogtassa. A *Szabad Egyház*-ban közzétett felhívás keseregve kifakadt: „Mégis szégyen, hogy *hitvallásunkat naponként bántják* a mi pénzünkön fentartott testületek *tanárai.*“ A „*Dunántúli Prot. Lap*“ 10-ik sz.-ában felelt meg a pápai theol. akadémia érdekelt tanára Révész K., ki már akkor „az ev. keresztyénséget *nem szükségképen*“ a helvét hitvallásban találta. Egyik orth. lelkész erre ilyen szavakkal válaszolt:

— Én azokat tartom hűtlen és rossz reformátusoknak, kik örökösen a heidelbergi kátét és helvét hitvallást ostromolják és gunyolják, agnosticizmust, skepticizmust és *unitárizmust* prédikálnak s a pozitív tört. alapon állók ellen, mihelyt mukkanni mernek, valóságos hajtóvadászatot indítanak. Ilyenek ellen küzdött a dicső emlékü Révész Imre élete fogytáig . . . Különben az actio reactiót szűlt mindig. Ugy lesz nálunk is, mert *még (!)* az eszme, az igazság, melyért Révész I. buzgott és *dicső harcokat vívott*, nem halt ki, sem a szívekben az azokért lángolás *utolsó (!)* szikrája *nem aludt ki.*

Révész K. a zsémbes orth. atyafinak feelve, hajlandó volt megengedni, hogy: jeder Mensch kann selig werden nach seiner Façon. E kegyesen hangzó megengedés mellett azonban a következő szavakkal vontta ki az illetéktelen családi tekintélyü támaszokat a kétségbeesett orthodox atyafiak alól:

— Szigorú és kizárólagos confessionalista álláspontjuk igazolására . . . még arra is folytonosan hivatkoznak, hogy *ők a Révész Imre álláspontján vannak s a R. I. szellemének örökösei, munkájának folytatói* . . . Révész I. a maga . . . hittani álláspontját legtüzetesebben az 1872. évi „*Iggyelmező*“ III. IV. füzetében fejtette ki. *Melegén ajánlom* mindazoknak, kik oly gyakran szokták és szeretik *felvenni* és fájdalom néha „*hiába*“ a R. I. nevét, hogy ne csak olvassák, de tanulmányozzák is ezen nagyfontosságú (!) apologetico-polemicus cikksorozatot. Megláthatják belőle, hogy R. I. az ev. protestantismus alaptanaira nézve a prot. külföldön nagy hatással működő „Evang. Szövetség“ eredeti programjával értett egyet; *de azt schol sem mondja, hogy a helyét hitvallással vagy a heidelbergi kitéval; megláthatják, hogy éppen R. I. volt az, a ki a lelkészi, tanári s más hivatalos esküformákból a helyét hitvalláshoz való korábbi erős lekötötést mindenüttl elhagyta; megláthatják, hogy szerinte „a felekezetek alaptanai“ (értsd: Krisztus tanítása) iránti hűség nem egyértelmű a konfessiókhoz (értsd: Kálvin tanításához) való szigorú lekötötéssel; megláthatják, hogy ugyancsak R. I. szerint „a valódi tiszta ker vallás a lehető legtokéletesebb, sőt az egyetlen tökéletes vallás . . . mely egykor valódi világvallássá leud és pedig a nélkül, hogy e végre pl. az egész világnak kálvinistává kellene lennie.“ (Révész Kálmán-nál is ezzel az ékesszóló kiemeléssel.)*

— Nem hiszem, folytatja R. K., hogy (a „mukáni merő“ orthodoxok) helyeselnék és aláírnák R. I. fentebbi nyilatkozatait. . . De az már nem szabad, hogy ugyanők ennek daczára folytonosan R. I. valódi követőinek és szellemi utódainak hirdessék magukat; sőt e mellett még éppen ellenem is a R. I. névvel jöjjenek s párducztól származott gyáva nyulat emlegessenek. A sas csakugyan sast nemz; a párducztól a természet rendje szerint nyul sohasem származhatik; hanem sas szárnya alá bujó ökörszemek és maguknak párduczbőrben tetszelgő nyulacsákák, fájdalom, mindig voltak, vannak és lesznek; bár a világ előbb-utóbb észreveszi a *pia fraust* és kiugrasztja a párduczbőről a nyulacsákákat! (*Dunántúli Prot. Lap.* 1890. 191—195.)

Alig lehetne az itt bemutatott Révész K. lelkétől lelkezett gyönyörűséges szavakhoz valamit hozzátenni. Azt mondanunk sem kell, hogy benne reménykedő orthodoxusait még egyszer komolyan megintí: az Úrtól *netalán* nyert talentomaikat az anyaszentegyház közjavára *ne ferde utakon-módokon*, hanem a *valódi helyes irányban* igyekezzenek gyümölcsöztetni. „*A kegyelem (!) Istene vezérelje őket erre!*“

Világosan megérthetjük ezek után valódi mivoltát Révész K. fellépésének, ki mint „igaz kálvinista“ a régi Kálvinegyház hősi védelmét írta föl zászlójára s valójában csak pusztá személykultusz-tűz és egész munkájából kiviláglik, hogy komolyabb mérközés helyett, csupán csak a veszedelmesen megingott, nagyon is modern családi tekintélyt óhajtotta volna fellépésével helyreállítani. Jóllehet okkal elmondhatnók, hogy egyetlen számottevő történeti adatot sem találunk Kálvin egyházának védelmére a jó barátok seregétől oly zajosan üdvözölt jelentős művecskében; azt mégis a legteljesebb nyilt-

sággal el kell ösmernünk, hogy a szerző sehol sem mulasztotta el mindazt szorgalmasan kifejteni, a mi távolról is a Révészhez tartozott. S ebbeli buzgóságában odáig elment végtére, hogy még azt is szemére hányja az unitárius történetírónak: Szász Károlyt hogyan merészelte fölébe emelni Révész Imrének . . .

— „Kálvin és Servet,“ így vélekedik Révész K., „a hitviták tüzeiben *egyaránt* megfeledeztek egymás iránt való felebaráti kötelességeikről, kölcsönösen szidalmazták és gyűlölték egymást. Mi jögon lehet azért az egyiket az éjig(?) emelni, a másikat a földig (!) legyalázni?!“ Eennyit mond e helyen Révész K. a védelmébe fogadott Kálvinorthodoxia mentességére. „De *mi jögon* állítja továbbá Kanyaró,“ fűzi hozzá mindjárt az ő személyes sérelmét, „hogy a Servetpör előadásában *Szász Károly sokkal nemesebb lelkű és igazabb őszinteségű, mint Révész Imre?*“ (Unit. Történetírás. 8. l.)

Úgy arányzom, eléggé megfeleltem e kíváncsi kérdezősködésekre a fennebbiekben. S felfogásom szerint a Révész Kálmánnál ily saját-szerűleg megnyilatkozó „tisztá“ igazságszeretet után bárkitől megérdemelné a Méliust méltán leczkézte!ő Dudichra való illetéktelen hivatkozásért (16. l.), hogy fennebb a közönség szeme elé állított 1890-beli nyilatkozatának utolsó sorait az ő saját fejére olvassa. Megérdemelné ezenkívül Molnár Aladár megróvó kijelentését is a legalább őszinte meggyőződésből orthodox Filórol:

— Erélyesen vissza kellett utasítani, hogy szerző saját megsértett hiuságának személyeskedő ügyét ne tolja föl a ref. egyház közérdekű ügyévé! (*Prot. E. és I. Lap.* 1863. 1357.)

Azonban én az eddig előadottak után, melyekben a lehetőségig törekedtem arra, nehogy untalan csak üres szalmát csépeljek, megelégszem azzal a lélekfőlemelő viszonzással, hogy Révész K. tudós barátjának vállveregető kritikáját olvasóim elé tárjam. Szóts Farkas, ki lapja 13-ik számában (talán a *Sárospataki Lapok* hatása alatt) még kész szívvel elősmer a megjelent unit. egyháztörténeti műről ilyesmit: „Nagy szorgalommal, széleskörű tárgyismerettel, szép előadásban, *de* erős unitárius szellemben írott könyv,“ lapja következő számában Révész K. fellépésére már sokkal zengzetesebb hírokat penget. Szerinte Révész K. jeles művének:

— *Egyik* czélja, hogy Révész Imre emlékének *minden ok és alap nélkül* történt *durva megtámadását* a fini kegyelet egész buzgóságával, de egyszersmind a *tiszta igazság nevében* a leghatározottabban viszszautasítsa. Valóban *aggasztó*, sőt *megdöbentő* az a gyűlöletes elfogultság és torzító igaztalanság, melylyel Kanyaró a Kálvin, Knox(?) s a hazai reformatusok közül Meliusz, Veresmarti Illyés, Geleji Katona (és Révész Imre?) egyéniségét és jellemét megítéli . . . *Mintha kialudt volna az ily lélekből a keresztyén felebaráti szeretet és evangéliumi (!) igazság lángja.* Az ily . . . felekezeteskedéssel szemben *egészen jogosult a komoly és férfias visszautasítás amaz erélye, mely a Révész brochurjében megszólalt.* (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1891. 14. sz.)

A *Debreczeni Prot. Lap* is csakhamar felemelte szavát: „Üdvözlőkük Révész K barátunkat, hogy nem hagyja szó nélkül azon

sok történeti elferditést, elfogult szellemben írott állítást, melyektől *csakugy hemzseg* a szóban forgó munka. Kimutatja Révész, hogy Kanyaró *nem jöhet, mint történetíró, komolyan számba.* (1891. 135.) Nyomban reá a lugosi *Szabad Egyház* holmi nem Révész-féle kanyargásokra tesz elmés czélzásokat. Csaknem egyidejűleg maga Révész K. siet sorompóba állítani b. lapjában a „*kolozsvári bárány*“ ellen, mint engem szellemesen elnevezett, a legkitünőbb orthodox hitbírókat, a nagyhirű Kálmán Farkast, ki már 1884-ben kijelölte az ő kedves öcscsét unitárius szempontokból való főfő orakulumnak. (Lásd *Prot. Közl.* XIV. évf. 248.) Ugyancsak maga a fáradhatatlanul buzgolkodó Révész K. Debreczennel kezét fogva 1891. nyarán hitvédelmi expedíciót rendez Kolozsvárra, mint erről az unitárius főiskola könyvtárába sajátkezü följegyzése tanuskodhatik. És mindezeket, annyi sok más, itt pontosan mind föl nem sorolható fogásokkal együtt csupádon csak egyes-egyedül az elavult Kálvinorthodoxia és korántsem a modern családügy kedvéért cselekedte. Azt talán mondanunk sem kell, hogy mindezeket még csak gondolatban sem szánta — a komolyan ugyanis számba nem jöhető *unitárius történetírás* ellen-sulyozására.

... Ez orthodox izlésű s a középkorra élénken emlékeztető eljárás, az eltérő nézeteknek tudományos alapon megvitatása helyett az ellenfél személyének mindenáron bevonása az áldatlan harcba az írói hitel megrontására intézett aknamunkával (lásd a *Dunántúli Prot. Lap* 1891. 261—264. lapján kiadott pasquillust, vedd össze a *Prot. Közlöny*, 1894. 12. számával stb.), társulva másfelől a protestáns theologiai sajtó jelentékeny részének imént fölmutatott *keresztényies* itéletével: kényszerítettek engem, megvallom, kedvem ellen is arra, hogy Révész K. oly *kitünő* brochurejét tüzetesen megvizsgáljam és vele érdeme szerint foglalkozzam. Meg kellett mutatnom egy két debreczeni hitbajnok tanu'ságos példáján, hogy bármilyen egetverdeklő legyen is ama régtől fogva hírhedt „*hortobágyi porfelleg*“, mégis könnyen át tudunk látni rajta; sőt még azt is könnyen megítélhetjük innen az alkalmas távolból, hogy azt a nagy porfelleget tulajdonképen mi verte föl és voltaképen minek szolgál az eltakarására. Sapienti sat! . . .

II. Fejezet

Servet levele a halálbüntetésről. Mint vélekedett a megégetett „Christianismi Restitutio“ a hatóságokról, a bűnösök büntetéséről, Ananias és Saphira esetéről. Minő büntetés illeti a megátalkodott gonosztevőket Eretnekek elleni eljárás az apostoli korban és a XVI. században. Szabad kereszténynek a fegyverviselés? Servet a kereszténység lényegéről. — Révész Imre drága dicsősége. Mint vélekedett utóbb a Ballagi lapjában lefolyt polemikáról.

A III. fejezetben tett ígéretünk szerint ime itt a maga teljes mivoltában közöljük olvasóinkkal a Servet emléke ellen oly gonoszul felhasználó 27-ik levelet.

Incidit iam quaestio alia, quae plerosque hodie torquet, an homini Christiano liceat magistratum gerere, regem esse, et occidere. Indigna enim videntur homine Christiano, quae ex peccato sunt orta. Quid igitur? Destruemus omnia, quae ex

peccato sunt? Qui hoc ita credit, destruat seipsum, cum corpus suum sit corpus peccati. Destruat caelum, quod peccato est pollutum. Destruat terram, quae ob peccatum profert spinas. Ex peccato fuit urbium aedificatio, et fuit opus Cain. Si Adam non peccasset, nec ciuitatibus, nec domibus indigeremus, quae nos protegerent ab iniuriis caeli, ab hostibus, et latronibus. Destruemus igitur civitates et domos? Absit. Ex iniuria oritur ius, quod non est peccatum, licet ex peccati occasione nascatur. Ex peccato filiorum Israel fuit petere regem: et nihilominus sine peccato quis ad regnum vocabitur. Imo peccatum esset, quem vocatum ad regni aut magistratus administrationem, eam recusare, si ea via sit nomen Christi promoturus. Peccatum etiam subditis esset, nolle regi obedire. Non sunt illi extra ecclesiam, cum inter ecclesiae membra numerat Paulus potestates et gubernatores. 1. Cor. 12. Reges vult ad agnitionem veritatis venire, et gladium gestare. Quandiu durat mundus, velimus nolimus, cogimur ordinem mundi seruare. Iustitiae autem administratione maxime seruatur ordo mundi. [Optimus ille ordo est, quae intus docet spiritus, qui et reluctantem carnem cohibere docet. Sed nunquid occidere? Veritas dei est, ut superior docet epistola, rigidum illud ad mortem iudicium esse per Christum remissum, ubi spes est correctionis. Hinc adulterae dixit, Vade, et posthac ne peccaueris. Et alibi adiecit, Ne quid deterius tibi contingat. Sicuti iudex ille supremus nos corrigit, et monet, antequam occidat: ita et alii iudices facere debent. Illud verum est, quod correctione non expectata, Ananiam et Saphiram, occidit Petrus, ibi morituros praedicens, in criminis detestationem, et aliorum exemplum. Aut certe, quia spiritus sanctus tunc maxime vigens, quem spreuerant, docebat esse incorrigibiles, in malitia obstinatos. Hoc crimen est morte simpliciter dignum, et apud Deum, et apud homines.(!) In aliis autem criminibus, ubi spiritus sanctus speciale quid non docet, ibi non est inveterata malitia aut obstinatio certa non apparet, aut atrocitas magna, correctionem per alias castigationes sperare potius debemus, quam mortem inferre. Inter correctiones exilium laudamus, Christo ita probatum, ut excommunicatio probatur in ecclesia. Schismata et haereses, ita initio puniebantur durante apostolicae traditionis vestigio. Qui extra fidei negocium sunt facinorosi, iure omnium gentium puniuntur, quod etiam est naturale ius. Hoc Christus non negavit, sicut haereditatem dividere recusans, non negavit, esse, qui haereditates dividerent]* Sunt haec praeter evangelii ministerium, sicut artificia varia, non contra evangelium. Praeter evangelium est, militari manu bona tua et tuorum, ac vitam ipsam, contra grassatorem defendere. Iudicem tu agis, cum desit alius Iudex. Milites ad Christum praeparans Joannes, non mox iussit a militia discedere, sed certa ratione se continere. Gladium eis gestare licet, sicut licet potestati, cui serviunt, ad iustitiam, et vindictam malorum. (*Christianismi Restitutio*. Epist. 27. ma. Pag. 655—656.)

* A [] közt foglalt részt közli Kálvin is. (*Defensio Orth. Fidei*: 9.)

Hasonló keresztényies eszméket fejteget Servet a két szomzédos epistolában, sőt más helyeken is. (V. ö. 609. 659. stb. lapokkal.) A 26-ik levélben Jézus tanításáról kimondja: *Ita Christus breri compendio nobis conclusit iudicialia omnia legis, ut nos ipsi nostri iudices simus, facientes aliis, ut nobis fieri vellemus* etc. (Pag. 654.) A 22-ikben az emberölésről megint így nyilatkozik: *Deus ipse homicidium prohibet eo quod sit homo imago Dei*, Genes. 9. (Pag. 634.) Ugyane felfogást erősítik meg Servet más iratai is.

Látnivaló tehát, mily méltatlanul használta föl Révész Imre Servet e levelét a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* híres polemiájában a Servet emlékét nemeslelkűen védő Szilágyi Ferencz legyőzésére. S megértheti az olvasó azt is a fennebbiek után, miért nem volt oka dicsekedni a debreczeni írónak élete későbbi éveiben ez oly nagy áron vett győzelemmel s miért jut eszébe még 1872-ben is a furiákat emlegetni, mikor a Ballagi lapjában közzétett összes polemiákat a feledés sirjába szeretné eltemetni.

— Sokan osztották és osztják azon magyar ref. lelkésztársunk véleményét, a ki mintegy 5 évvel ezelőtt messzeföldről nálam megfordulván, a Ballagi ur lapjaira tekintve így szólott: „Midőn e lap megjő hozzám a postán, én iszonyodom hozzá nyulni, mert ennek tartalma rendszerint oly piszkos, miszerint az ember fél, hogy keze is elpiszkolodik tőle.“

— Hogy ez így volt és van, azért kitünő mértékben maga Ballagi ur a felelős, nemcsak annyiban a mennyiben a *haszontalan* és gyakorta *szégyenletes* polemiák által tulterhelt czikkeket lapjába felvette, hanem annyiban is, a mennyiben az ily czikkek gyártásában ő maga is (!) kitünő mester volt. . . S a Ballagi ur lapja, „*docto labori dulce praeponens lucrum*“, a haszontalan személyeskedő polemiák által oly pontra jutott, miszerint én ugyan részemről nem vagyok képes a külföldi gazdag és terjedelmes protestans egyházi irodalom mezejéről felmutatni egyetlen oly lapot vagy folyóiratot sem, a mely az utálatos polemiák dolgában a Ballagi ur lapját még csak meg is közelíthetné; nem vagyok képes hazai prot. egyházi irodalmunk multjának folyamán sem felfedezni oly pontot, a mely azt mutatná, hogy valaha a magyar prot. írók oly iszonyu polemiák tüzeiben pusztították és emésztették volna *önmaguk* (!) és több hitfeleik nevét, nyugalmát és becsületét, mint a Ballagi ur lapjában. *Valóban, e lapra gondolva, gyakorta eszembe jutottak a furiák*, a melyekről olvastam valahol, hogy midőn nem volt kijelölt áldozat, a kit kinozzanak, akkor egymásnak estek és egymást mardosták.“ (*Figyelmező*. 1872. 119. 120.)

Három sorral hátrább Révész még e szavakat toldja előbbi kijelentéséhez: „*Én részemről, már több év óta egyáltalában nem olvasom*, nem vagyok képes olvasni rendszerént, a Ballagi ur lapját.“ E nyilatkozat, összevetve a czikk többi részével, világosan föltárja előttünk azon érdekes pszichologiai jelenséget, hogy Révész Imre a *Prot. Egyházi és Isk. Lap* polemiáiról nyilvánított lesújtó vélekedését saját lelkének ítélőszéke előtt már jóval 1872. előtt megalkotta.

KANYARÓ FERENCZ.

(Vége)

Párisi levél.

Páris, 1895. máj.

(Emlékezés Secretan bölcészre, Loyson Hyacinte újabb hitvallomása, s a tudomány és hit összeütközéséről való nyilatkozata. Lelkészi értekezetek. A Champs-Élysées-i Salon: Munkácsy).

Szerkesztő úr!

Egy korábbi levelemben irtam volt Secretan Károly, a kitűnő lausanne-i bölcész-tanár két látogatásáról, melyeket Párisban tett. Ezelőtt két évvel tartott felolvasásaival teljes sikert aratott és mély nyomot hagyott mindazok lelkében, kik az ő jeles bölcselmi műveinek nagy részét már ismerték. Honfainak és a bölcelem minden barátainak nagy fájdalomra ő bevégezte földi életét. Halálával főképp a francia nyelvet beszélő protestánsok szenvedtek érzékeny veszteséget. De hogyha eltávozott, emléke maradandó mindazok szívében, a kik őt ismerték és munkáit becsülni tudják. Erre mutat az az összejövétel, melyet Boutroux a Sorbonne bölcelem-tanárának felolvasása mellett tartottak. Ez a szellem ünnepe volt, bensőségteljes, minden nagyobb külső zaj nélkül. Az ünnepélyt a párisi egyetem protestáns hallgatói rendezték. Boutroux maga is még fiatal ember, mintegy tíz éve ad elé a párisi egyetemen és mély befolyást gyakorol tanítványaira. Egyik ismertetője így jellemzi: „Sikere nem irodalmi ékesszólásának tulajdonítandó, sem a szép formának, sem valamely kiváltságnak, vagy valami számításnak. Szónokot mésszsz hallgatni és embert találsz; embert, külső megjelenésre szerényet; kezét ritkán jártatja, nem nagy hangon beszél, eleinte lassan, de aztán mind növekvő erélylyel. De ekkor már megkap, a lelket elragadja. S egyenlő figyelemmel követed gondolatai bensőségébe. Az eszmék láncolata fejlődését bámulva látod. Világosság, szelid fény és aztán vakító világosság vetődik a legnehezebb kérdésekre, s a legbonyolultabb és leghomályosabb rendszerekre. A hallgató természet úgy habgyod el, hogy értelmed megelégitve és benned a bölcelem iránt új vágy keletkezve, mely bizonyosan el fog vinni a következő előadásra is...“

Mindazok, a kik hallgatták, igazolják ez itéletet.

Visszatérve az ünnepélyre, először Boutroux beszélt, mesterileg